

Wij Duitsers

Meld je aan voor onze nieuwsbrief om op de hoogte te blijven van
de nieuwste boeken van Ambo|Anthos uitgevers via
www.amboanthos.nl/nieuwsbrief.

Alexander Starritt

Wij Duitsers

Vertaald door Linda Broeder

Ambo|Anthos
Amsterdam

ISBN 978 90 263 5041 2

© 2020 Alexander Starritt

© 2021 Nederlandse vertaling Ambo|Anthos uitgevers,

Amsterdam en Linda Broeder

Oorspronkelijke titel *We Germans*

Oorspronkelijke uitgever John Murray Publishers

Omslagontwerp Marry van Baar

Omslagillustratie © Christopher Grey/Arcangel Images

Foto auteur © Ella Webber

Verspreiding voor België:

Veen Bosch & Keuning uitgevers nv, Antwerpen

Ter nagedachtenis aan mijn geliefde grootouders
Walter en Katharina Pretzsch

Mijn beste Callum,

Het is nu zeventien maanden geleden dat we elkaar voor het laatst zagen. Ik hoop van harte dat we elkaar nog zeker één keer zullen zien. Ik weet dat je het druk hebt, maar kom nog eens op bezoek. Wanneer het jou uitkomt – als je er maar wel aan denkt om het me een paar weken van tevoren te laten weten zodat ik me kan voorbereiden.

Ik hoop ook van harte dat ons gesprek tijdens je vorige bezoek je niet heeft ontmoedigd. Op het moment zelf kwam het niet bij me op, maar inmiddels besef ik dat je je misschien wel schuldig voelt. Al hebben we elkaar nooit vaak gebeld, dus wie zal het zeggen. Het doet er ook niet toe.

Ik wil je niet nog verder ontmoedigen, maar ik had wel door wat je bedoeling was: mijn verhalen over Rusland horen voordat ik te verward raak om ze te kunnen vertellen. Dat is geen prettig besef, en ik moet toegeven dat het me irriteerde. Maar bij nader inzien realiseer ik me dat je redenatie klopte: ik ben inderdaad op een leeftijd dat mensen heel snel

kunnen afglijden naar – laten we zeggen, naar een plek waar mensen geen verhalen meer vertellen.

Maar je vragen waren ronduit belachelijk – ongemakkelijk, zogenaamd naïef. Je had jezelf eens moeten horen, hoe je ronddraaide om wat je eigenlijk wilde vragen: heb je vreselijke dingen gezien? Laat ik daar dan nu antwoord op geven: ja, ik heb vreselijke dingen gezien. En: heb je vreselijke dingen gedáán? Dat valt moeilijk te zeggen, maar zeker niet de dingen die jij vermoedt.

Waar ik me over verbaas: denk je niet dat je moeder dezelfde vragen stelde toen ze zo oud was als jij? Of dat die vragen niet steeds opnieuw kwamen bovendrijven, als ballen in de soep, vanaf het moment dat ik was teruggekeerd? Je moeders generatie was er minder beleefd over. En terecht, moet ik benadrukken. Het zijn geen beleefde vragen.

Maar ook als ik je wel een fatsoenlijk antwoord had willen geven toen je hier was, dan nog had ik dat niet gekund. Je moet begrijpen dat zelfs zulke extreme ervaringen je niet voor altijd helder voor de geest blijven staan.

Wat je op den duur doet, wat ik op den duur deed, is een bewoording vinden die deze veelbewogen jaren versimpelt tot iets wat je tijdens de koffie kunt vertellen, en dan herinner je je die bewoording in plaats van de zwijgende figuren daarachter. Ik zei vaak dat het een wrede tijd was om door te maken, maar dat het voor sommige mensen nog vele malen erger was, zoals we allemaal weten. En dat we dankbaar moeten zijn dat we nu in zo'n vredige tijd leven.

Deze platitudes ontstaan om de flauwe en banale redenen dat je niet meer elke dag aan de jaren veertig wilt terugden-

ken. Je wilt gewoon een kop koffie drinken en een aangenaam gesprek voeren, zoals ieder ander – misschien nog wel meer dan andere mensen. En als wij als overlevenden er wel over praten, en dat doen we steeds meer nu we oud zijn, dan praten we over Hitler en de wereldgeschiedenis, niet over onszelf. Soms klinkt mijn wijnclubje meer als een stel rekestranten die ieder een tweeregelig amendement aan het vonnis der geschiedenis willen toevoegen.

Dus toen je me aan je stuntelige verhoor onderwierp, kwam er zo gauw niets uit die jaren naar boven. Tegen de tijd dat ik erover nadacht, en niet meer over hoe boos je me had gemaakt, was je alweer terug in Londen, naar je eigen leven, waar je dit gesprek met je grootvader misschien allang weer was vergeten.

Ik, daarentegen, heb zoveel tijd dat ik niet weet wat ik ermee aan moet. Althans, gemeten in dagen, niet in jaren. Ik realiseerde me onlangs weer hoe jong je oma was toen ze overleed. Tweeënzeventig! Bijna iedereen die ik ken is inmiddels ouder, met uitzondering van mijn familie en de mensen die hier werken. Ik dacht echt dat we meer tijd samen zouden hebben.

Maar goed: veel tijd, veel stilte en niets te doen. En toen jij mijn geheugen eenmaal had aangezwengeld, begon het langzaam, hortend en stotend, te draaien.

Hoe meer je oude herinneringen rondbeweegt, hoe meer eraan blijft kleven, zo lijkt het. Gezichten die ik al decennia niet meer had gezien, duiken nu weer op tussen de andere eters in het restaurant, en in het geklets bij de bakkerij vang ik het gefluister op van lang vergeten namen. De mensen ke-

ren het eerst terug. Soms heeft het wel iets weg van een reunie. Vaak is het een gelukkig weerzien.

Dan volgen geluiden en sensaties, meer en meer. De brommende motor van de affuit waarop ik Rusland binnenreed. De honger – mijn hemel, wat kan ik me de honger nog herinneren, wanneer die in je armen en benen zit en je de spiercellen haast vóélt afbreken. Die herinnering was genoeg om me naar de Griek te sturen voor een bord souvlaki met friet, meer dan ik normaal gesproken op kan. Dat wist ik heus wel, maar het was geruststellend om te kunnen doen.

Waarschijnlijk hoopte je iets anders te horen dan deze clichés, maar dit is wat er boven komt. Sinds ons gesprek voelde ik opnieuw die continu licht verbrande huid, dat schrijnende gevoel op mijn onderarmen en in mijn nek, van die eerste Oekraïense zomer. De smorende, drukkende hitte waar ik van genoot en die als een deken over ons heen lag – we knoopten een luifel van poncho's boven de achterkant van de affuit en dutten in de schaduw, uitgekleeft tot op ons ondergoed terwijl we door het platteland hobbelden. Het opstuivende, koperkleurige stof van de zandwegen bedekte ons terwijl we dagdroomden, en als je geen rivier vond om in te springen, moest je het 's avonds als een rode brij van je afschrapen.

Naarmate deze zintuiglijke herinneringen terugkeerden van de rand der vergetelheid, strekten ze zich steeds verder naar elkaar toe, versmeltend en verdichtend tot incidenten, gesprekken, gebeurtenissen. Hoe meer ik opschrijf, hoe meer er terugkeert. Een oude brandwond op de rug van mijn linkerhand begon weer te jeuken. Het was niet alleen maar zonnebaden. Toen ik onlangs door het park liep, hoorde ik

granaatvuur, het doffe gedreun van mijn houwitser. En vanmorgen in de lift brak het zweet me ineens uit, mijn gezicht paars aangelopen, mijn hart in de greep van een angst die ik lang niet meer had gevoeld.

Dit alles deed me beseffen dat ik misschien iets kan dóén met de tijd die ik nog heb. Je oma en ik waren van plan om rond te reizen en van ons pensioen te genieten. Maar ja, het leven is niet eerlijk, dat weten we. Kijk, weer een cliché. Maar kun je je voorstellen wat ze zou zeggen als ze wist dat ik 's middags tv zat te kijken?

Ze zou blij zijn geweest om te weten dat ik iets nuttigs doe met de energie en helderheid die me nog resten. Terug aan het werk, na jarenlang naar mijn pensioen toe te hebben gewerkt. Dat voelt goed. Het zou haar niet uitmaken wat ik precies deed, maar jij bent altijd haar lieveling geweest; ze zou blij zijn dat ik iets voor jou doe, ook al is het alleen maar het schrijven van deze lange brief.

Ik heb ergens gelezen dat oude samoerai in middeleeuws Japan hun levenslessen opschreven om aan hun zoons en kleinzoons door te geven. Elke generatie voegde zijn eigen ervaringen toe, zodat je als jongeman eeuwen aan advies ontving. Dat heb ik altijd een mooi idee gevonden. Vooral omdat ik graag had gewild dat jij en mijn vader elkaar hadden kunnen ontmoeten. Hij was een fervent lezer, een geleerd predikant, die zijn huis decoreerde met boekenkasten. Ik denk dat jullie elkaar graag hadden gemogen.

En ik wil je iets uitleggen over mijn tijd in het oosten. Ik kan het zelf niet helemaal onder woorden brengen. Maar ik wil niet dat je overhaaste, overtrokken conclusies trekt: ik

heb niets op te biechten op mijn oude dag. Dit is geen poging om mijn geweten te zuiveren. Ik heb op mijn geweten wat ik op mijn geweten heb.

Ik was geen nazi. Geen enkele rechter, hoe alwetend ook, zou me ergens schuldig aan bevinden. Wat ik je wil vertellen, gaat niet over gruweldaden of genocide. Ik heb de kampen niet gezien, dus daar kan ik niets over zeggen. Ik heb Primo Levi's boek erover gelezen, zoals iedereen, al moeten wij Duitsers daarbij natuurlijk wel in ons achterhoofd houden: wij hebben dit gedaan.

Maar daar gaat dit niet over. Wat ik je wil vertellen, gaat over iets heel anders. Het gaat over moed. Ik denk dat niemand die echte moed heeft gezien dat ooit nog vergeet, waarschijnlijk omdat het zo anders is dan al onze andere karaktertrekken. Het staat me nog even helder voor de geest als lang geleden in dat overwoekerde Poolse veld, toen een vreselijke man genaamd Lüttke boven op me dook.

Ik heb het gezien tijdens de oorlog, in gevangenschap, en jaren later nog een keer in vreedstijd: toen je oom Jochen uit het ziekenhuis kwam, stonden zijn vrienden, die niet wisten dat zijn been was geamputeerd, beneden aan de deur om te vragen of hij kwam voetballen. Hij was nog maar een kind, een ongeneeslijk ziek kind, en hij had zich gewoon kunnen omdraaien in zijn bed. Waarschijnlijk had je oma dat ook liever gehad.

Maar hij ging naar buiten om op zijn krukken met hen te voetballen in de tuin achter het huis. Het ging met vallen en opstaan, maar hij lachte en joelde en was gelukkig. Dat is moed. En dat ben ik nooit vergeten.

Callum Emslie: Ik weet niet precies wat voor ziekte mijn oom Jochen had, alleen dat het in het merg van zijn been zat en dat hij is overleden op de dag dat hij twaalf werd, in 1968. Hij had volgehouden tot aan zijn verjaardag. Het verhaal dat hij op zijn krukken ging voetballen, heb ik van zeker vier mensen gehoord: van mijn grootouders, van mijn moeder en van een van de andere jongens, een inmiddels ietwat griezelige, evangelische christen. Hij vertelde het me nog eens op de begrafenis van mijn opa, ongeveer een halve eeuw na dat potje voetbal.

Ik heb mijn opa inderdaad een paar niet erg tactvolle vragen gesteld tijdens dat bezoek. En wat betreft zijn pathetische oproep om hem in elk geval nog één keer op te komen zoeken: dat heb ik nog meerdere keren gedaan. Ik was misschien geen voorbeeldige kleinzoon, maar volgens mij heb ik het er aardig van afgebracht. Hij woonde ook niet bepaald om de hoek: zijn flat stond op een beboste heuvel buiten Heidelberg, in het gemoedelijke, wijnproducerende zuidwesten van Duitsland. Als kind ging ik er elke zomer naartoe. Zelfs als armlastige student telde ik om de paar jaar geld neer voor een vliegticket, wat me toen vaak genoeg leek. Nu ik ouder word, realiseer ik me steeds vaker hoe eenzaam hij moet zijn geweest.

Maar ik ging graag. Ik bewonderde hem, vooral omdat hij zo onvoorstelbaar stoïcijns was. Een paar jaar voor zijn dood had hij kramp in zijn been gekregen toen hij in zijn eentje door het bos wandelde. Hij was in elkaar gezakt en kon niet

meer overeind komen. Er was niemand in de buurt, dus had hij zich arm over arm naar de weg gesleept om hulp te zoeken, en deed vervolgens alsof het weinig voorstelde. Zo was mijn opa, en toen was hij al bijna negentig.

Hoewel ik hem na dit gesprek dus nog meerdere keren heb gezien, heeft hij nooit iets gezegd over de brief die hij aan het schrijven was. Waarschijnlijk heeft hij hem afgemaakt en vervolgens in een la gestopt; mijn andere oom heeft hem na mijn opa's overlijden tussen zijn spullen gevonden, geadresseerd aan mij. Dat was maar een klein jaar voordat mijn vrouw en ik elkaar ontmoetten – ik denk er vaak aan hoe raketings die twee elkaar hebben gekruist.

Mijn opa was al eens eerder begonnen met het schrijven van zijn memoires, vlak na het overlijden van mijn oma. Er stond niets in over de oorlog of zijn tijd in gevangenschap, maar het begon op de dag dat hij en mijn oma elkaar ontmoetten, toen hij weer in Duitsland was. Het ging vooral over de reizen die ze samen hadden gemaakt, de verjaardagsfeestjes van hun kinderen, gelukkige tijden. Hij was ermee gestopt toen zijn verdriet een andere vorm had aangenomen. Hij heeft lange tijd zonder haar moeten leven.

Tijdens dat bezoek waarop ik hem naar Rusland vroeg, was ik ervan uitgegaan dat hij er graag over wilde praten. Als ik hem als tiener of twintiger over mijn Franse en Duitse lessen vertelde, of later over mijn eerste betaalde klussen voor tv, dan maakte hij altijd een opmerking als: 'Op jouw leeftijd zat ik in een loopgraaf buiten Donetsk' of 'ging ik net mijn tweede jaar in de goelag in'. De les was simpel: vergeet niet hoeveel geluk je hebt dat je in deze tijd bent geboren.

Ik dacht, als ik zo dapper was om er een keer direct naar te vragen, met mijn recorder in de aanslag, dat ik op uren aan indringende orale geschiedenis zou worden getrakteerd. Ik stelde me voor dat ik de opname aan toekomstige generaties zou afspelen met de woorden: dit is de stem van jullie betovergrootvader. Best ontroerend, dat zul je met me eens zijn. Maar zoals mijn opa al schrijft, kwam daar niets van terecht. Het enige wat ik me nog herinner, is dat ik hem, in de hoop op een levendig verhaal over de ontberingen in de goelag, vroeg wat de Russen hem te eten hadden gegeven. Hij dacht even na en antwoordde toen: ‘Dat zal iets van soep zijn geweest.’

Dus hoewel ik hier en daar wat uitleg heb toegevoegd over dingen die niet-Duitsers misschien niet weten, heb ik verder maar weinig achtergrondinformatie: in 1940 werd mijn opa vanuit school door de Wehrmacht ingelijfd; in 1941 hielp hij bij de invasie van de Sovjet-Unie; daarna vocht hij vier jaar lang als artillerist aan het oostfront; en in 1945 werd hij in het huidige Oostenrijk gevangengenomen en naar een Russisch strafkamp ten noordoosten van de Zwarte Zee gestuurd, waar hij tot 1948 werd vastgehouden. Daar word je niet veel wijzer van.

Ik wil je vertellen over iets wat eind 1944 is gebeurd, toen de oorlog bijna was verloren en we mentaal, fysiek en moreel bijna helemaal waren ingestort.

Een paar jaar daarvoor waren we naar het oosten getrok-

ken als een modern gemechaniseerd leger van tanks, vrachtwagens, affuiten, veldkeukens en mobiele smederijen, eerder monteurs dan soldaten, professioneel en gespecialiseerd, onze oren verdoofd door de brullende motoren, onze handen en gezichten besmeurd met olie, de lucht om ons heen doortrokken van de zoete geur van benzine. Onze taak was simpel: zorgen dat de grote stalen machine oostwaarts bleef rollen – almaar oostwaarts, verder en verder, door Poolse bossen, Oekraïense graanvelden en Russische dorpen en steden, eindeloos.

Trots en zelfverzekerd, gelauwerd als de veroveraars van Polen en Frankrijk, reden we het uitgestrekte oosten binnen, waar we compleet werden weggevaagd. Tegen 1944 waren degenen van ons die nog leefden te voet op de vlucht, gehavend, gebroken, onze tanks opgeblazen, onze artillerie achtergelaten, onze goede naam nog generaties lang besmeurd, onze vrienden en wapenbroeders op vijandelijke grond begraven.

We vielen dan ook van zeer grote hoogte. In die eerste, glorieuze zomer wisten onze binnenvallende tanks in vijf dagen tijd de helft van de afstand naar Sint-Petersburg af te leggen. In vijf dagen! Onze snelheid werd niet beperkt door het Rode Leger, maar door het wegdek: geen asfalt maar modder. Ik weet nog dat mijn geschutscommandant tegen me zei: We gaan deze oorlog winnen van je hopsa, heisa, tralala.

Dagdromend reed ik mee achter op mijn affuit. Terwijl het landschap voorbijtrok of we stilstonden in colonne tussen golvende graanvelden, schoor ik me of schreef ik gewichtig in mijn oorlogsdagboek of probeerde ik de eerstejaars scheikundeboeken te lezen die ik had meegenomen voor het geval

dat ik met het volgende semester weer terug zou zijn.

Artilleristen waren meestal hoger opgeleid dan de infanterie, en iemand uit onze compagnie had een oude Baedekerreisgids van Rusland meegenomen. Die was duidelijk nog van vóór de Revolutie, en de kaft was met plakband omwikkeld om hem tijdens de tocht te beschermen. Maar we gebruikten hem om te bepalen welke schilderijen we wilden bekijken in de Hermitage, als het museum tenminste nog niet was ontruimd tegen de tijd dat we daar aankwamen. Voornamere mannen dan ik, die vrienden van vrienden in Sint-Petersburg kenden, schreven naar huis met een verzoek om introductiebrieven.

Ik maakte me niet zo druk om Rusland. Slechts af en toe drong tot me door wat voor gevaar we liepen, iets wat geen van ons echt beseftte. Toen we de Memel overstaken, de grensrivier uit het 'Deutschlandlied' [Callum: Nu de Neman, tussen Litouwen en de Russische enclave Kaliningrad], citeerde iemand de beschrijving uit *Oorlog en vrede* van de invasie van Napoleons leger over diezelfde rivier. We hoorden de weerklank, zelfs boven onze luidruchtige, gemechaniseerde hoogmoed uit. En soms praatten we huiverend van afschuw over hoe de Grande Armée uit elkaar was gevallen op de lange terugtocht vanuit Moskou.

Maar ik had onze eigen ondergang niet voorzien. Dat had niemand van ons voorzien. Mijn grootste zorg was dat ik na de overgave van het Rode Leger niet terug naar huis zou mogen om te gaan studeren. Ik wilde geen jaren van mijn leven als soldaat verspillen en met de Wehrmacht verder oprukken over de Kaukasus naar de Britse olievelden in Irak, of door Af-

ghanistan en over de Khyberpas naar India.

Dat lijkt nu vergezocht, krankzinnig zelfs. Maar in 1941 sloot het aan op de feiten. Het wonder van de zesweekse overwinning op Frankrijk, dat in die tijd nog steeds 'de gezworen vijand' werd genoemd, gaf ons het idee dat het Duitse leger te geavanceerd, te strategisch ontwikkeld was om serieuze tegenstand te verwachten van een stelletje boerenpummels, zoals wij de Russen toen zagen.

Hier en in Frankrijk hadden onze vaders en ooms vier jaar lang gestreden, en verloren. Deze keer, met de uitvinding van de Blitzkrieg, dachten we dat we naar een hoger niveau van oorlogsvoering waren gepromoveerd, dat de Duitse industrie en organisatie en de Duitse maatstaven voor kunde en professionaliteit, zelfs onder de gewone soldaten, ongeëvenaard waren. Maar Rusland binnenvallen was als de oorlog verklaren aan de zee; het verzwolg ons.

De dag dat ik voetsoldaat werd, was in de lente van 1943, in het oosten van Oekraïne, meer dan duizend kilometer van de Duitse grens. Er gebeurde iets angstaanjagends wat steeds weer gebeurde tijdens de lange terugtocht: de Russen hadden onze flanken bestormd en probeerden ons te omsingelen. We moesten voor hen uit naar het westen vluchten om voorbij het punt te komen waar hun tang zou dichtklemmen.

Onze paniekerige colonne liep vast op de onverharde weg en er ontstond een opstopping van vrachtwagens, tanks en dienstauto's die langs elkaar heen probeerden te komen. Het was bijna avond, maar we hadden onze koplampen uit en botsten steeds tegen elkaar op. Aan weerszijden van de weg

stonden brandende wrakken van voertuigen die door Russische vliegtuigen waren geraakt en uit de weg waren geramd.

Voor ons zagen we de rode zon in het westen ondergaan; aan de donkere horizon achter ons zagen we de hemel oplichten van granaten die op onze achterhoede vielen; overal om ons heen, in de greppels en de weilanden, lagen dode Duitsers, heel of in stukken.

De opstopping ontstond doordat de weg omhoogliep naar een heuvel waarop we zouden hergroeperen. De helling kan niet meer dan een paar honderd meter lang zijn geweest, en in een moderne auto op een geasfalteerde weg zou je waarschijnlijk niet eens hoeven schakelen om boven te komen. Maar het had geregend en het wegoppervlak was versmolten tot een rode, kleverige, hardnekkige klei. Het profiel van de ronddraaiende banden werkte als de schoepen van een water-rad en bracht klei omhoog naar de opening tussen het wiel en de wielkast, waar de boel samen begon te klonteren.

Sommigen van ons probeerden de klei ertussenuit te scheppen. Een van de vrachtwagens schoot in alle consternatie naar voren en brak iemands arm. Niemand ging hem helpen. Een groepje soldaten had een paar palen horizontaal door het chassis van een vrachtwagen gestoken, als een stel peddels, en probeerde het voertuig de helling op te duwen terwijl de motor zo langzaam mogelijk draaide. Hoe hoger ze kwamen, hoe dieper de vrachtwagen in de natte klei wegzakte, totdat de palen op kniehoogte zaten. Uiteindelijk blokkeerden de wielen en begon het hele gevaarte achteruit de heuvel af te glijden naar de rij wachtende voertuigen.

Onder aan de helling was een lijk in de klei vast komen

te zitten, een van de onzen, een Duitser. Niemand had de tijd of de gelegenheid om hem weg te slepen, en telkens als de vrachtwagen over zijn verzonken benen reed, kwam zijn stijve bovenlijf van de grond. Heen en weer, waarop het grijze gespleten gezicht en het gehavende bovenlijf uit de modder oprezen. Ik weet nog dat ik dacht: we zijn in de hel. Dit is de hel en wij zijn de verdoemden. Iemand heeft besloten dat onze straf niet kan wachten tot we dood zijn, en de hel is verzezen en heeft zich over dit schemerige Oekraïense landschap verspreid. We moeten hier weg.

Het granaatvuur achter ons kwam steeds dichterbij en de Russen bestookten ons met katjoesjaketten in gillende, dreunende salvo's. De colonne verloor zijn geduld met de vrachtwagen. Een ziedende stafofficier met modderige handafdrukken op zijn roodgestreepte broek schreeuwde tegen de soldaten dat ze uit de weg moesten gaan. Hij beval een tank op zijn rupsbanden naar boven te rijden en verzekerde iedereen om hem heen: We kunnen de tanks tenminste redden.

De tank schoot met een ruk vooruit en probeerde snelheid te maken terwijl het lijk nog dieper de modder in werd geduwd. De stalen rupsbanden kwamen verder de heuvel op dan de vrachtwagen, maar al snel begonnen ook deze aan te lopen en te vertragen. Uiteindelijk bereikte de tank zijn hoogste punt en begon schuin achteruit te glijden, terug naar beneden. Hij botste met zoveel vaart op de wachtende voertuigen dat de vrachtwagen waar de stafofficier bovenop was geklommen half werd verpletterd. De officier keek naar de gemangelde vrachtwagen en naar zijn gemangelde benen, viste zijn pistool uit zijn holster en schoot zichzelf door zijn hoofd.